

пропуску ледохода и весеннего паводка в 1946 году. 15 февраля 1946 года // Исполнительный комитет Измаильского областного совета депутатов трудящихся (облисполком) г. Измаил. Протокольная часть. Постановления облисполкома и обкома КП(б)У за 1946 г. Начато 9 января 1946 г. Окончено 24 декабря 1946 г. – Государственный архив Одесской области в г. Измаиле. Ф. Р. – 470, оп. 1, д. 76, а. 30–32. 12. Справа № 55 по обвиняченню Ивченко В. Г. по ст. 56 – 24 УК УССР. Розпочато 3 серпня 1946 р. Закінчено 11 березня 1947 р. // Міністерство юстиції Української РСР. Ізмаїльський обласний суд. м. Ізмаїл. Архівний номер 176. На 98 аркушах, а. 99–100 зв.

УДК 342.2(477):325.36(470-44)

І. Терлюк

Національний університет “Львівська політехніка”

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ ЯК МАЛОРОСІЇ (ДО ВИТОКІВ РОСІЙСЬКИХ ІМПЕРСЬКИХ ІДЕОЛОГЕМ)

О Терлюк І., 2014

У контексті зародження та генези політико-ідеологічної концепції України як Малоросії крізь призму еволюції національної ідентичності висвітлений розвиток вітчизняної політико-правової думки останньої чверті XVI – першої половини XIX ст.

Ключові слова: Малоросія, “Синопсис”, козацьке літописання.

I. Terliuk

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE NATIVE POLITICAL AND LEGAL THOUGHT CONCEPTION OF UKRAINE AS MALORUSSIA (THE ORIGINS OF RUSSIAN IMPERIAL IDEOLOGY)

In the context of the origin and genesis of political and ideological conception of Ukraine as Malorussia, in the light of the evolution of national identity highlights the development of the national political and legal thought last quarter XVI - the first half of the nineteenth century.

Key words: Malorussia, “Synopsis”, Cossack chronicles.

И. Терлюк

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ КОНЦЕПЦИИ УКРАИНЫ КАК МАЛОРОССИИ (К ИСТОКАМ РОССИЙСКИХ ИМПЕРСКИХ ИДЕОЛОГЕМ)

В контексте зарождения и генезиса политико-идеологической концепции Украины как Малороссии, сквозь призму эволюции национальной идентичности освещено развитие отечественной политико-правовой мысли последней четверти XVI – первой половины XIX в.

Ключевые слова: Малороссия, “Синопсис”, казацкое летописание.

Постановка проблеми. Вважаємо, що, окрім вивчення питань витоків та генези ідей політичної самостійності України, одним із актуальних напрямків досліджень вітчизняної політико-правової думки має стати з'ясування особливостей розвитку окремих суспільно-політичних і правових учень та теорій, їх відображення еволюції національно-визвольного руху, а відтак – і на становлення ідеї національної державності. З цього погляду важливе місце у процесі українського націотворення та еволюції ідей національної державності належить політико-ідеологічній концепції

України (Наддніпрянської – І. Т.) як Малоросії. Будучи започаткованою наприкінці XVII ст. як особлива форма історичної свідомості, концепція Малоросії поступово поставала в українському суспільстві протягом XVIII ст. А завдяки зацікавленості старовиною і ностальгією за нею з боку української шляхти, зокрема її інтелектуальної верхівки, що зуміла зберегти рештки малоросійської ідентичності аж до 30–40-х рр. XIX ст., стала важливою складовою, певним етапом у розвитку української політико-правової думки першої половини позаминого століття.

Мета дослідження – виявити основні джерела формування й еволюції концепції України як Малоросії, визначити особливості “малоросійської” свідомості та її вплив на вітчизняну політико-правову думку першої половини XIX ст.

Стан дослідження. На сучасному етапі українського історіографічного процесу вже нагромаджено чимало теоретичних та особливо конкретно-історичних міркувань, суджень, узагальнень стосовно розвитку вітчизняного національного руху XIX – початку XX ст., періоду, який відіграв винятково важливу роль в історії українського націотворення та концептуального оформлення ідеї української національної державності. Насамперед варто назвати праці переважно “чистих” істориків – Я. Грицака, З. Когута, М. Палієнко, М. Рябчука, В. Сарбея, С. Світленка, М. Скринника, В. Шевчука та інших дослідників [2, 4, 5, 7, 9, 11, 12, 14], а також поодинокі дослідження історико-правового спрямування – Л. Іванової, О. Салтовського [3, 8]. У контексті нашої теми, зокрема, визначено, що основними складниками концепції України як Малоросії були:

- прийняття назви “Малоросія” для України або частини України;
- виникнення особливої української історичної (“малоросійської”) свідомості;
- концептуалізація окремої “Малоросії”, яка водночас входила до ширшої російської імперської схеми;
- подальше опрацювання ідеї “малоросійських прав і вольностей” [4, с. 147].

Утім, на наш погляд, у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс. Так, істотно важливим є поглиблене вивчення витоків ідеології та діяльності українського національного руху, що, своєю чергою, відкриває можливість точнішого і повнішого осягнення його політико-правового змісту й особливостей функціонування.

Виклад основних положень. Стан українського суспільства, в якому воно перебувало впродовж усього XVII ст., дослідники характеризують як невпинні та перманентні процеси пошуку власної ідентичності [1, с. 265–267]. До цього насамперед спонукали політичні умови, в яких перебували українці з другої половини XVII ст. Фактичний розпад Козацького Гетьманату на два ворогуючі утворення робив актуальною проблему ідеологічного обґрунтування сутності нової суспільно-політичної реальності. Ці пошуки провокували посилення уваги до історичного минулого Русі та спонукали українських інтелектуалів (насамперед з церковного кола) звертатися до вивчення власних державотворчих традицій. Наша біда полягає в тому, що найчастіше їхня діяльність подавалася з позицій російського бачення України.

Найконцептуальніше довершеним російськоцентричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. вважається анонімний твір “*Синописъ или краткое собраніе от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Кіева о житіи святаго Благоверного Великаго князя Кіевскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержца Владиміра, и о Наследниках Благочестивыя Держави его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи Самодержца*” (тут і далі курсив наш. – І. Т.). Уперше його видано в Києво-Печерському монастирі 1674 р., з деякими доповненнями повторно у 1678 р., остаточно сформований текст з’явився у 1680 р., після чого книжка виходила близько 30 разів, ставши офіційним підручником в історії Російської імперії [4, с. 140].

У цій книзі було уведено в обіг цілу низку постулатів російського монархізму і фактично вперше впроваджено ідеологічну фальсифікацію української історії, перевівши її, образно кажучи,

на рейки російського народу. Так, уже сама назва твору вказувала на те, що його автор розглядає політичну історію українського та російського народів як єдиний потік, більше того, вписує їх у споріднений етнічний контекст міфічного “Славяно-Російського Народу”. Анонімний автор “Синописа” (а ним, на думку дослідників, найвірогідніше був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель) [Там само, с. 140] тісно *переплітає поняття народу, династії та держави*, поміщаючи в епіцентр свого викладу історію династії Рюриковичів, що непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід дає змогу нерідко механічно об’єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов’язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси.

Дослідники вже давно звернули увагу на запозичення автором “Синопису” ідей московських книжників ХХ–ХVII ст. щодо спадкоємності влади давніх київських князів московськими. В. Горобець вважає, що не можна не помітити рецепції ним ідей, закладених ще в середні віки ченцем Філофеем щодо месіанської ролі Москви “аки Третем Риме” [1, с. 267]. Так, віддавання усїєї спадщини Давньоруської держави московській династії, прийняття Військом Запорозьким 1654 р. царської протекції анонімний автор трактує, як “...природное царское его присвоєние...” [Там само, с. 267]. Для того, аби довести *природне моральне право* Москви на цю першість, автор “Синописа” вдається до релігійних аргументів: висловлює думку стосовно того, що найближчим біблійним прашуром “Россов” був “Мосох”. Сам факт відновлення “имя Мосоха в Народе Российском”, на думку П. Саса, сприймається автором як виправдання піднесення його правителів на вищий, сакральний ступінь влади [10, с. 244].

Зрозуміла річ, що російським ідеологам дуже хотілося, щоб право політичної й культурної спадщини Київської держави було приписане російським царям. Адже тим самим українська історія вводилася як часткова у російську історію, а Володимир зображався як перший самодержець усїєї Росії, хоч Росії як такої за Володимира не існувало. Тим паче, – і це було *важливо*, – *щоб такі політико-ідеологічні кроки зробили не в Москві, бо тоді це б мало вигляд узурпації цього права, а таки в Києві*, і не просто в Києві, а в центрі східного слов’янського православ’я – в Києво-Печерському монастирі, звідки вийшли перші Київські літописи, та й з історичної столиці Київської держави.

Говорячи про місце і роль “Синописа” в історії української суспільно-політичної думки, цілком погоджуємося із З. Когутом, який зауважує, що в цій книзі, попри велику плутанину у викладі історичних та етнографічних відомостей, насамперед було поєднано низку ідей, поширених в Україні в другій половині ХVII ст. Серед основних таких ідеологем стало, зокрема, твердження про те, що Русь-Україна, за якою після видання “Синописа” фактично закріпилася назва “Малоросія”, завдяки своїм історичним зв’язкам із династією Рюриковичів і православної вірі, належала до ширшого, загальноросійського контексту. Відповідно, попри етнічну різноманітність, існував також ширший “православний російський народ”, який жив на землях Рюриковичів. Стверджувалося, що “Росією”, яка включала Московію та Малоросію, і “усім російським народом” мав правити православний самодержець, предки якого походили з Рюриковичів. Врешті нав’язувалася думка про те, що московський цар продовжував династію Рюриковичів (того, що царі вже не були Рюриковичами, ніхто й не згадував) [4, с. 143].

Додамо, що концепція “Синописа” була опозиційно настановлена до козацтва – головного репрезентанта тогочасної української державності. В. Горобець зауважив, що, трактуючи війни з польським королем (розглядаються винятково як “повернення отчини” російського монарха. – І. Т.), автор “Синописа” навіть побіжно не згадує про роль українського козацтва в їхньому виникненні та розвитку [1, с. 266]. Так, у творі зовсім відсутній опис подій Хмельниччини. І це було не випадково: пропагувати боротьбу за свободу України було не в інтересі замовників “Синописа”, адже не для свободи України вони сюди прийшли. Тому мають рацію ті вчені, які характеризують “Синопис” як ідеологічну п’яту колону Росії в Україні [15, с. 311–312].

На рубежі ХVII – ХVIII ст. у розвитку української політико-правової думки вже проглядаються інші тенденції. Так, відомий канадський дослідник-україніст Франк Сисин зауважив, що тенденція пошуку історичної легітимізації для власної національної свідомості у звичний для

тогочасного мислення спосіб, тобто в релігійній totoжності і в тягlostі династичної історії, відходить на другий план. Натомість “політичний народ” Гетьманщини – козацтво (а точніше – козацька інтелектуальна верхівка) затребували інакшої, пристосованої до нових реалій легітимізації, яка б обґрунтовувала їхнє право на владу, здобуту “през шаблю”, оминаючи династичне право (тобто в світлі тогочасних владних доктрин – незаконно) [Подаю за: 16, с. 119]. Як відповідь на цей суспільний виклик постає новий історико-літературний жанр – козацькі літописи.

У знаменитому козацькому літописному триптиху (Самовидець, Г. Граб’янка, С. Величко) [Див. докл.: 13, с. 168–177] назва “Малоросія” стосовно України-Гетьманщини фактично закріплювалася, декларувалося виникнення нової історичної свідомості та розвивалася ідея лояльності до України як політичного утворення та її стосунків із Росією.

Так, автор “*Літопису Самовидця*” доволі точно відбивав старшинську ідеологію, на загал проросійську, таку, якої на зламі століть дотримувався І. Мазепа (до 1705 року). А відтак відбивав, можна сказати, офіційну ідеологію тодішнього українського лівобережного уряду кінця XVII – початку XVIII ст. В історичній літературі вважається, що “*Літопис Самовидця*” найавторитетніший серед козацьких літописів, з нього користувались інші козацькі літописці та історики XIX ст. [15, с. 300–301]. У другому із серії козацьких літописів, що вважаються найвидатнішими, – “*Літописі Григорія Граб’янки*” – також виразно проглядаються автономістські тенденції російської орієнтації. Зокрема, *прихильність автора до ідеї українського автономізму виражається у послідовному наголошенні на договірній основі прийняття Україною царської протекції*. Проте він уже розуміє й біди, які та орієнтація приносить Україні. В. Шевчук визнає Г. Граб’янку за автономіста полуботківського типу, тобто з тих, котрі змагалися за дотримання російським урядом Московських березневих статей 1654 р., але не мислили України поза чужоземною залежністю [Там само, с. 302–304]. Так само С. Величко зі свого монументального літопису постає як автономіст російської орієнтації, хоча й доволі стриманим: засуджує М. Пушкаря, звертає увагу на російську зловживаність і звірства в Україні, акцентує увагу на негативних наслідках переходу України під царську протекцію. Зокрема, про один із них він говорить, даючи оцінку андрусівським домовленостям Росії та Речі Посполитої, які розділили козацьку вітчизну навпіл [Там само, с. 307–311].

Характерною ознакою козацьких літописів було те, що їхні автори виявляють велику термінологічну непослідовність щодо назви “Україна”. Так, Г. Граб’янка на позначення України або української території вживає назви “Русь”, “Рось”, “Россія”, “Мала Россія”, “Малая Россія”, “Малоруссія”, “Малороссійская Україна”, “Україна”. С. Величко також називає козацьку Україну по-різному: “Русь”, “Малая Русь”, “Україна” та “Малая Россія”. Однак, незважаючи на це, саме в козацьких літописах містилося чимало нових визначальних положень концепції Малоросії, що на той час формувалася. Серед останніх – положення про те, що Мала Росія та Велика Росія – це різні країни й народи; що ці дві країни поєднує лише спільний цар; Військо Запорозьке, малоросійський народ і сама Малоросія добровільно уклали угоду спочатку з королем Польщі, а потім із царем Московії. Нарешті стверджувалося, що Малоросія та її народ завжди посідали певні “права та вольності” [4, с. 149]. Звідси козацькі літописи ілюструють появу нового типу української національної totoжності, що спираються не на релігійно-культурно-династичну, а на політичну формулу спільного служіння “козацькій малоросійській отчині нашій” як окресленій території, заселеній “козацьким народом”.

Позиція “відстоювання козацького інтересу” у концепції Малоросії повністю розвинулася у вітчизняній суспільно-політичній та правовій думці упродовж другої половини XVIII ст. Спочатку ця теза з’являється у двох важливих джерелах: поемі Семена Дівовича “Разговор Великороссии с Малороссией” (1672 р.), а кількома роками пізніше – у творах Григорія Полетики. Найважливішим у першому творі було категоричне заперечення концепції Малоросії як частини єдиної і однорідної Російської імперії. Так, персоніфікована Малоросія прямо говорить Великоросії, що вона присягала на вірність не Росії, а цареві. Автор навіть стверджує, що насправді Малоросія та Великоросія є окремими країнами, які пов’язує лише спільний монарх, і що Малоросія має власні права, гарантовані усіма царями [4, с.151]. Григорій Полетика у своїх творах також наголошував на тому,

що Малоросія завжди мала певні права, гарантовані московським царем [див. докл.: Там само, с. 102–116]. Однак чи не найбільше козацька історія Малоросії як національна аполегізується в “Історії Русів”. Цей твір небезпідставно вважають вершиною національно-політичної думки другої половини XVIII ст. та маніфестом українського патріотизму [див. докл.: 13, с. 196–202]. Головне, у книзі ставиться природне право кожної нації чи народу на власне, самостійне, автентичне життя. Автор (або автори) через використання назви “Малоросія” зокрема заперечує узурпацію історичного імені українців – Русь.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. концепція Малоросії охоплювала історичну свідомість і політичну лояльність до Малоросії та її особливих конституційних та адміністративних прав. Водночас українська шляхта вважала, що Малоросія через спільного царя пов’язана з більшою Російською державою або імперією. Таке формулювання відмінностей між Україною та Росією, на думку авторитетного дослідника З. Когута, давало можливість українській шляхті зберігати політичний і соціальний устрій Малоросії, підтверджувати лояльність до царя та імперії і, за бажанням, брати участь в імперському політичному та громадському житті [7, с. 53–59]. Тобто малоросійська ідентичність й надалі існувала як частина загальноросійської або імперської ідентичності. Вважається, що у цей період ідею малоросійської батьківщини, а отже, малоросійську ідентичність допомогло зберегти насамперед панівне становище української шляхти в імперській адміністрації Малоросії, а також збереження тут українського звичаєвого права. Певну роль відіграло епізодичне відновлення деяких традиційних малоросійських правових і військових інституцій. Та чи не найважливішим фактором стало зацікавлення історією і фольклором України.

Остання обставина підготувала новий етап у розвитку концепції України як Малоросії у вітчизняній політико-правовій думці. З одного боку, малоросійська ідентичність на Наддніпрянщині майже упродовж усієї першої половини XIX ст. й надалі залишається формою самоусвідомлення нової української еліти. Так, Яків Маркович написав “Записки о Малоросии” (1799 р.), а Дмитро Бантиш-Каменський видав упродовж 1822–1842 рр. чотиритомну “Историю о Малой России”. А з іншого, з’являється наратив “*малоросійської народності*”. Крізь призму нового бачення історико-культурної спадщини, етнографічні особливості українців, “мужицька мова” і “мужицька пісня”, криваві подробиці воєн і повстань стають переконливим свідченням культурної своєрідності та історичної особності народу. А це в свідомості інтелігенції має таку саму легітимізуючу роль, як династично-конфесійні чинники та військова доблесть для представників шляхти [6, с. 216–217]. У цьому контексті до ідеї “малоросійської народності” зверталися Осип Бодяньський та Михайло Максимович. Останній, зокрема, започаткував історичну та етнографічну школу народовського спрямування, яка домінувала в українській суспільній думці протягом цілого XIX ст. Визначальним у цьому сенсі був зв’язок з Малоросією для харківської інтелектуальної еліти. Так, укладачі – Розковшенко і Срезневський – включили до “Украинского альманаха” (1831 р.) “все, що стосується Малоросії, зі смаком написане, і не дуже вчене” [14, с. 32]. На наш погляд, першим паростком переходу від малоросійської ідентичності до української була “Запорожская старина” (1833–1838 рр.) того ж Ізмаїла Срезневського. Хоча вона належить до числа дуже поширених тоді романтично-літературних містифікацій, але для наступних поколінь стає символом України справжньої (обмеженої не лише козацькою верствою), історичної. Під впливом цього збірника у свідомості національної інтелігенції закарбовується ідеальний образ волелюбивого, однак зневаженого народу [12, с. 126–266]. Невдовзі така візія насамперед виявиться у творчості Миколи Костомарова (“Книга буття *українського* народу” тощо) та особливо яскраво засяє у творчості “пророка національного відродження” – геніального Тараса Шевченка.

Висновки. Отже, огляд основних джерел формування й еволюції концепції України як Малоросії дає можливість підтвердити загальні та сформулювати конкретні висновки:

Погляд на Україну як Малоросію концептуально почав формуватися з останньої чверті XVI ст. Його представляли українські автори, які й заклали в українську політико-правову думку ідеологічні основи обґрунтування подальшого політичного розвитку України – російського централізму. Найпоказовішим і концептуально довершеношим російськоцентричним твором став

“Синописис”. Саме у цьому українському історичному творі Московію й Україну було уперше поєднано через династію, релігію та навіть етнос.

Літописні твори кінця XVII – першої чверті XVIII ст. більше відомі, як “козацькі літописи”, фактично започаткували українську державницьку традицію як похідне історико-політичного мислення на Лівобережній Україні-Гетьманщині. Вона ґрунтувалася на ідеї автономізму та українського патріотизму, однак за незмінної російської орієнтації. Сформована козацькими ідеологами концепція Малоросії в поєднанні з правовими засадами гетьманських “договірних” статей 1669, 1672, 1687 років фактично стала політико-правовою основою обмеження української автономії, а в підсумку й її ліквідації.

Розвиток концепції Малоросії упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. насамперед ідентифікувався з особливостями історичної “малоросійської” свідомості. Остання еволюціонувала від відстоювання “козацького інтересу” до появи нарративу “малоросійської народності”. А зацікавлення історією та фольклором України започаткувало трансформацію малоросійської ідентичності в українську. І це був початок кінця політико-ідеологічної концепції України як Малоросії.

І останнє. Українці справді доклали чимало зусиль, і то на найвищих щаблях, для творення Російської імперії упродовж XVIII та на початку XIX ст. Але варто зауважити, що у ті часи поняття “імперія” було не залякуванням, а навіть певним ідеалом – таким собі гарантом стабільності та благополуччя, тоді як серце петербурзького сановника відпочивало у “милій серцю отчизні нашій – Малоросії”. Розквіт же імперії стався пізніше, й там уже обійшлися без нас.

1. Горобець В. “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 463 с. 2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. 3. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом? Українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.: монографія / Л. Г. Іванова. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с. 4. Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії / З. Козут. – К.: Критика, 2004. – 352 с. 5. Палієнко М. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с. 6. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / М. Розумний. – К.: Либідь, 2001. – 288 с. 7. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 304 с. 8. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) / О. І. Салтовський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с. 9. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1999. 10. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. Сас. – К., 1998. – 287 с. 11. Світленко С. Культурна компонента в ідеології та діяльності українського національного руху Наддніпрянщини 40–80 рр. XIX ст.: зб. наук. пр. / С. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 111–120. 12. Скринник М. А. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму: монографія / М. А. Скринник. – Львів: Каменяр, 2007. – 367 с. 13. Терлюк І. Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї / І. Я. Терлюк, І. М. Флис. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с. 14. Українські поети-романтики 20–40-х рр. XIX ст. – К.: Дніпро, 1968. – 636 с. 15. Шевчук В. О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. О. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с. 16. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам’ятках XVII – початку XVIII ст.) / Н. Яковенко // Генеза. – 1997. – № 1(5). – С. 118–126.